

DAVID MAHIQUES ALBEROLA

ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT DE LA TERRA I REORDENACIÓ AGRÀRIA AL RÀFOL DE SALEM I SALEM EN LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XIX

RESUMEN

Este estudio, hecho en una área de la agricultura del secano valenciano, nos demuestra que la comercialización de ésta y la penetración del capitalismo no significa una bipolarización social. Al contrario, y pese haber una gran masa de jornaleros, los cuales no están desprovistos por completo de tierras de su propiedad, esto fue compatible con la existencia de un nutrido grupo de campesinos autosuficientes que no sólo se mantiene estable, sino además será el principal beneficiario de la expansión del área cultivada. Por otra parte, son la vid y el olivo los cultivos que más se beneficiarán del desarrollo agrario de la segunda mitad del siglo XIX, tras desaparecer la morera del paisaje agrario.

RÉSUMÉ

Cette étude, faite dans une are de l'agriculture non irrigable valencien, nous montre que la commercialisation et la penetration du capitalisme n'y signifie une bipolarisation social. Par contre, et malgré avoir une grande masse de journaliers, les quels ne sont pas dépourvús par complet de terres de sa propriété, ça a été compatible avec l'existence d'un nourrit grup de paysans autosuffisants que non seulement se maintiennent stables, sinon que en plus será le principal beneficiar de l'expansion de la superficie cultivée. D'autre, c'est la vigne et l'olivier les cultures que plus s'en bénéficieront du développement agraire de la seconde moitié du XIX siècle, après disparaître la mûrier du paysage agraire.

Durant la primera meitat del segle XIX s'assistirà en aquests pobles a la desaparició de la renda feudal de la terra. En aquest treball veurem com està distribuïda la propietat de la terra durant aquesta etapa ¹. Al mateix temps, es veurà quina és l'evolució econòmica d'aquest període i com es produeix la reestructura-

¹ Aquest treball és una part de la meua tesi de llicenciatura, *Desenvolupament i crisi feudal*, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, 1983. Inèdita. La tesi de llicenciatura va tractar sobre el tema de la transició del feudalisme al capitalisme.

ció agrària a mitjan del segle XIX. L'estudi es prolongarà fins a l'any 1861, atés que d'aquest any hi ha un cadastre a cada poble i, a més, es pot analitzar la reestructuració agrària que es farà en la dècada dels anys cinquanta.

El Ràfol de Salem i Salem són pobles que estan situats al peu de la serra del Benicadell, a la part de migdia de la Vall d'Albaida i a la tramuntana de l'esmentada serra.

Les fonts documentals que hem utilitzat són els repartiments de la contribució per a l'Equivalent fins a l'any 1845, i a partir de 1846 els repartiments de la contribució de rústica, urbana i ramadera. Aquesta documentació ens permet fer una evolució tant de la renda total del poble com de la renda de cada veí any per any. Açò ho hem completat amb els llibres-padrons de riquesa i els cadastres que hi ha a cada poble, on apareix especificada detalladament la renda de cada veí. Així podem saber les fanecades de cadascun dels veïns, les cases que tenia així com la classe de cultius que hi havia i la seua importància respectiva. Per al Ràfol de Salem hi ha un cadastre de 1851 i un de 1861. Per a Salem hi ha un llibre-padró de 1818 i dos cadastres: l'un de 1848 i l'altre de 1861.

Si tenim en compte que aquesta documentació es feia amb una finalitat fiscal, el problema que es planteja és el de la seua exacta fiabilitat, ja que hem de suposar que la gent devia intentar de declarar la menor quantitat possible de terres o de renda amb la finalitat de pagar menys. El nivell d'ocultació que pugués haver-hi és impossible de determinar. Tanmateix, però, els qui apareixen tant als repartiments com als cadastres com als més rics i principals propietaris són esmentats d'igual manera en uns altres documents que no tenen una finalitat fiscal (plets, escriptures, etc.). Aleshores, aquestes fonts documentals encara que no són un reflex exacte de la realitat ens donen una idea aproximada que sí que pot ser vàlida.

CRISI ECONÒMICA I REESTRUCTURACIÓ AGRÀRIA

A partir de la darrera dècada del segle XVIII comença una fase de recessió i crisi econòmica². Nosaltres no hem pogut constatar-ho per a finals del segle XVIII per la falta de documentació d'aquestos anys; sí hem pogut però datar una fase de crisi amb posterioritat a la guerra del francès. Crisi que s'aguditzarà a partir del Trienni i sols a mitjan segle XIX començarà una altra fase de recuperació i eixida de la crisi.

Açò ho podem rebre si considerem l'evolució de la renda total de cada poble, és a dir, la suma de la renda de tots els veïns i forasters amb terres. Pel que fa al Ràfol de Salem, l'evolució de la renda, si prenem com a índex 100 l'any 1796 (del qual disposem el repartiment més vell que s'ha conservat), és com segueix³:

² ARDIT LUCAS, M., *Revolución liberal y revuelta campesina*. Barcelona, 1977, pp. 79-86.

³ La renda total, l'hem tret dels repartiments per a les diferents contribucions.

1796	100	1841	49,43	1856	121,98
1797	96,61	1842	48,43	1857	121,34
1812	125,44	1843	48,94	1858	134,75
1826	32	1844	49,72	1859	135,68
1827	56,43	1845	49,37	1860	135,86
1831	50,44	1846	43,62	1861	143,18
1834	53,17	1847	54,28	1863	143,16
1835	53,17	1848	89,69	1864	143,19
1838	51,92	1849	112	1865	142,90
1839	49,35	1850	118,27	1866	143,10
1840	47,48	1855	121,74		

Per a Salem, la relació comença més tard, puix el primer repartiment que s'ha conservat és de 1818. L'índex 100 serà aquest any.

1818	100	1849	212,30	1861	334,65
1825	146	1851	263,12	1863	335,79
1839	101,52	1854	313,37	1864	325,69
1841	101,52	1857	321,51	1865	356,4
1846	77,11	1858	341,18	1866	362,34
1847	92,52	1859	337,46		
1848	243,83	1860	330,68		

Els percentatges de Salem són més alts, però, això és perquè s'ha pres com a índex 100 un any diferent. Any de crisi econòmica amb el qual els percentatges s'han elevat artificialment. Tanmateix, el paral·lelisme entre el Ràfol i Salem és exacte. Als dos pobles es pot veure com l'any 1848 es dona un canvi de tendència ben evident. Canvi que significa l'inici de la recuperació de la crisi d'una manera prolongada i constant.

Si dividim la renda total del poble en quatre grups (renda agrària, ramadera, urbana i industrial), la renda agrària té un pes aclaparador. El percentatge de la renda agrària per al Ràfol és en 1851 el 82,55% i en 1861 el 82,34%. Per a Salem el percentatge en 1818 es situa en el 84,55%, en 1848 en el 79,91% i en 1861 en el 72,39%⁴.

La quantitat de terres cultivades a Salem en 1818 era de 1.961,02 fanecades. En 1848 aquesta quantitat havia augmentat a 2.871,99 fanecades, és a dir, en 1848 hi ha 910,86 fanecades en cultiu més que en 1818. Açò representa un augment entre 1818 i 1848 d'un 46,45% més de terres cultivades. Com que no hi ha cap llibre-padró entre aquestes dues dades no podem saber en quins anys es posaren en cultiu aquestes terres. De tota manera, si veiem l'evolució de la renda del poble es veu clarament com en 1848 hi ha un increment espectacular d'aquesta respecte a l'any anterior. Açò pot ser un indicador d'allò que es degué produir el 1848 i els anys immediatament posteriors quan s'esdevingué aquesta nova roturació de noves terres. El que sí és clar és que a l'any 1848 ens troben dins d'una fase de clara recuperació econòmica i d'eixida de la crisi, mentre que l'any 1818 degué ser un moment de depressió econòmica. En 1861 hi havia en

⁴ Aquestos percentatges així com les quantitats i altres percentatges que donarem a continuació estan tretts dels llibres-padrons i cadastres que hi ha als arxius municipals.

cultiu 2.756,48 fanecades, és a dir, en aquest any la quantitat de terres cultivades havia disminuït lleugerament respecte del 1848, en total eren 115,51 fanecades menys en cultiu. Al Ràfol de Salem es pot veure un fenomen idèntic: en 1851 hi havia al Ràfol 4.407,41 fanecades en cultiu mentre que en 1861 aquesta quantitat s'havia reduït a 3.949,65 fanecades; una disminució que és de 457,76 fanecades. Aquest retrocés és paradoxal, perquè a Salem de 1848 a 1861 la renda agrària passa de 56.642 rals a 75.316 i al Ràfol de 1851 a 1861 la renda agrària passa de 91.728 rals a 105.136. Aquest fenomen pot ésser conseqüència bé d'una ocultació de terres o bé d'un increment de la productivitat que degué conduir a abandonar les terres que estaven en unes condicions més difícils per a l'explotació o eren les menys productives del terme. La falta de documentació ens impossibilita de poder aclarir-ho.

Millor per a veure l'evolució de l'agricultura és mesurar el percentatge que cada cultiu representa de les terres cultivades i de la renda agrària.

Percentatge de terres cultivades que ocupa cada cultiu a Salem

	1818	1848	1861
Horta	18,03	5,35	17,17
Horta i moreres	1,33	11,32	—
Vinya	6,56	8,12	12,33
Vinya i garroferes	—	5,85	—
Vinya i oliveres	—	4,16	—
Oliveres	23,65	26,35	40,26
Oliveres i garroferes	13,92	19,22	—
Oliveres i moreres	2,53	—	—
Garroferes	13,75	11,14	23,27
Moreres	1,15	0,39	—
Terra campa	16,17	2,93	5
Altres (figueres, pinar, cirers, carrasques)	2,88	5,2	1,90

Percentatge de renda agrària que representa cada cultiu a Salem

	1818	1848	1861
Horta	44,37	13,85	30,55
Horta i moreres	2,45	31,20	—
Vinya	2,68	3,57	11,06
Vinya i garroferes	—	2,95	—
Vinya i oliveres	—	1,99	—
Oliveres	22,49	24,04	40,64
Oliveres i garroferes	9,98	13,03	—
Oliveres i moreres	2,56	—	—
Garroferes	6,72	4,32	13,96
Moreres	0,97	0,50	—
Terra campa	5	1,46	2,84
Altres (figures, pinar, cirers, carrasques).	2,63	3,01	0,93

Percentatge de terres cultivades que ocupa cada cultiu al Ràfol de Salem

	1851	1861
Horta	12,78	12,98
Vinya	39,16	45,52
Oliveres	31,35	27,23
Garroferes	14,94	12,81
Terra campa	1,74	1,43

Percentatge de renda agrària que representa cada cultiu al Ràfol de Salem

	1851	1861
Horta	46,29	39,03
Vinya	19,32	27,29
Oliveres	24,68	23,53
Garroferes	7,27	7,31
Terra campa	2,42	2

A Salem, als anys 1818 i 1848 cada parcel·la solia tenir dos cultius diferents, la qual cosa explica les agrupacions que hem fet per a aquests anys. Açò fa que hi haja uns cultius que estiguen un poc infravalorats i uns altres, pel contrari, una mica sobrevalorats. Així, per exemple, les terres d'horta (tant les que eren sols d'horta com aquelles que alhora tenien moreres) són en 1818 quasi el 20% i el 1848 i 1868 el percentatge baixa dos punts i se situa al voltant del 17%. Açò passa perquè en 1818 hi havia unes terres a l'horta que tenien poca aigua, és a dir, eren mig de secà. A aquestes terres l'horta es compaginava amb cultius com les figueres, oliveres i vinya. Nosaltres, per no obrir un altre grup de cultius, ja que tenia una importància mínima, hem inclòs aquestes terres mig de secà dins de l'horta. Aquestes terres als cadastres següents passarien a considerar-se com de secà. De tota manera, un percentatge de terres d'horta per al Ràfol del 12% i per a Salem del 17% sembla ser massa excessiu per a uns pobles de secà com són els de la Vall d'Albaida⁵. Tanmateix, aquests percentatges tenen una explicació en aquests dos pobles. Tan l'un com l'altre tenen un terme municipal molt muntanyenc a causa de la seua situació al peu de la serra del Benicadell, per la qual cosa una gran part d'aquest terme no pot ser aprofitat per al cultiu; d'aquesta manera la part proporcional de terres d'horta augmenta respecte d'uns altres pobles. A més, en trobar-se al peu de l'esmentada serra tenen un abastament major d'aigua que els altres pobles i poden dedicar més terres a l'horta.

A Salem els cultius d'horta i moreres són els més rendibles. Malgrat ser aquests cultius en 1818 quasi el 20% de les terres conreades, representen devers la meitat de la renda agrària. Les oliveres són el següent cultiu en importància

⁵ L'horta a la Vall d'Albaida i en general als llocs de secà es troba a l'interior dels barrancs. S'alçava una paret al centre del barranc que embassava l'aigua en formar un assut, del qual es regava els bancals dels voltants i els de dins la fondalada.

(més important que l'horta en superfície, però, menys en renda). Per a l'any 1848, l'observació és semblant perquè els cultius d'horta i moreres són quasi el 17% i es situen en el 45% de la renda agrària. Destaca, sobretot el gran augment de les terres de cultiu mixt d'horta i moreres que de 1818 a 1848 passen de ser l'1,33% a ser l'11,32%. La manera es manifesta cap al 1848 com un cultiu encara rendible, cosa que canviarà radicalment en 1861. En aquest any les moreres han desaparegut del terme de Salem. La crisi sedera dels anys cinquanta l'han ocasionada. La desaparició d'aquest cultiu explica la disminució de la rendibilitat de l'horta a l'any 1861, ja que gran part d'aquestes moreres hi eren plantades. Malgrat tot, la rendibilitat de la fanecada d'horta és la més elevada de cada cultiu; un 17,17% de superfície l'horta produeix el 30,55% de la renda agrària, enfront de les oliveres que amb una superfície ocupada del 40,26% representa el 40,65% de la renda agrària. A Salem en 1861, hi ha una progressió dels conreus d'oliveres i garroferes en detriment de la vinya. La terra campa també ha disminuït molt respecte de 1818.

Al Ràfol de Salem les terres d'horta tenen la mateixa extensió en 1851 i en 1861. El seu valor, tanmateix, ha baixat en 1861 respecte de 1851. Però, les fanecades d'horta són les més rendibles als dos anys; l'horta és el cultiu que en 1851 i 1861 s'emporta el major percentatge de renda agrària. En 1861 la vinya s'ha incrementat tant en superfície com en valor respecte de 1851, en detriment de les oliveres i en menor quantia de l'horta. Aquesta evolució del Ràfol és exactament a la inversa de Salem. Açò té com a explicació que a Salem el terme municipal és més muntanyenc que no al Ràfol i, aleshores, menys apte per al cultiu de la vinya. (Salem com que és més muntanyenc que no al Ràfol, tot i tenir un terme més gran —Salem té 8,5 Km² i el Ràfol 4,4 Km²— disposa de menys terres en cultiu que el Ràfol). L'increment de la superfície de la vinya a partir de la dècada dels anys cinquanta del segle XIX devia ser un fet general arreu de la Vall d'Albaida.

Queda una qüestió a resoldre i és saber quins cultius hi havia a l'horta. Açò, ho podem contestar per mig del cadastre per a Salem de l'any 1861. Al final del cadastre, en un resum de la superfície i valor de cada cultiu, s'hi diu que a l'horta hi havia els cultius de blat i dacsa. També aquest any hi havia blat al secà, el qual ocupava 139 fanecades i que representava el 5% de les terres cultivades. Cal destacar que en l'agrupació de cultius que nosaltres hem fet, la terra campa era també el 5% aquest any. Açò ens fa pensar que la terra campa devia ser dedicada a fer blat.

A l'any 1848, que ja ha començat la reactivació econòmica, hi destaca, especialment l'augment del cultiu de la morera respecte de 1818. La terra campa, pel contrari, experimenta un retrocés molt fort respecte de 1818. Açò es pot interpretar com una disminució de la superfície de secà dedicada a blat. La reactivació econòmica deu comportar, doncs, una disminució dels cultius de subsistència (blat) en favor de cultius més comercialitzables com la vinya i l'oli. Als anys cinquanta del segle XIX assistirem a una reestructuració agrària que consistirà en la desaparició de la morera i en un avanç de la vinya en detriment d'uns altres

cultius; pel contrari, als pobles muntanyencs com Salem on la vinya és difícil de cultivar s'implantarà l'altre conreu més comercial: l'oli. L'horta es dedicarà a produir cereals, així com una xicoteta part del secà.

Des de la meitat del segle XIX assistirem a la consolidació de la vinya com a conreu bàsic, seguit de l'olivera. En tercer lloc i, a molta distància, hi seran les garroferes. El cereal també tindrà una xicoteta cabuda en aquesta estructura de cultius, limitant-se fonamentalment a les zones d'horta. Una forma de distribució dels cultius que serà predominant fins pràcticament els nostres dies a la Vall d'Albaida. I que sols d'uns anys en aquesta banda s'està alterant.

LA DISTRIBUCIÓ DE LA PROPIETAT DE LA TERRA

En una societat on l'agricultura és l'activitat econòmica més important, tant pel seu pes dominant dins de la renda comunitària com pel fet de ser la que ocupa la major part de la població, l'estudi de la distribució de la propietat de la terra té més importància.

Aleshores, el primer problema que se'ns planteja és quins criteris utilitzar per a fer els grups de propietaris. En primer lloc, i partint del fet que els jornalers no eren gent sense gens de terra, hem intentat que el grup inferior abarcara els jornalers. És a dir, a totes aquelles persones que, tot i tenir unes poquetes terres, aquestes no eren suficients per a poder viure i es veien obligats a vendre la seua força de treball. Al llibre-padró de Salem de 1818 d'entre els veïns que tenen l'ofici de «mig jornalers», el que més terres té en són 20 fanecades. Basant-se en aquesta notícia el grup inferior, els jornalers o mig jornalers, seran tots aquells propietaris amb menys de 20 fanecades. Si tenim en compte la tecnologia d'aleshores i les condicions físiques i geogràfiques del terreny, és clar que tots aquells llauradors que tingueren una propietat de més de 100 fanecades, es poden incloure dins de la burgesia agrària local, ja que l'explotació d'aquestes propietats devia fer-se bàsicament pel treball jornalero. La propietat més gran que hem localitzat es troba al Ràfol de Salem a l'any 1861 i és de 333,75 fanecades. Aquesta burgesia era coneguda amb el nom de «senyorets». Per tant, el grup superior devia ser el dels propietaris amb més de 100 fanecades. Tota la resta de llauradors entre 20 i 100 fanecades agrupa un camperolat intermig entre la burgesia i els jornalers. Devia ser una àmplia massa de llauradors amb terres suficients per a viure, que explotaven fonamentalment a partir de la seua força de treball i que, en aquelles que eren millor situades, fins i tot utilitzaven en certa mesura el treball de jornalers.

En els gràfics que venen a continuació, la primera columna és el percentatge de propietaris inclosos en cada interval i la segona el de terres que tenia cada grup. A continuació, per a cada poble, hem donat la mateixa informació espresant, però, les quantitats exactes de cada interval. D'aquesta manera es pot fer una interpretació més exacta, encara que n'hi ha aspectes que els percentatges no poden reflexar.

Percentatges de propietaris i terres que té cada grup a Salem

	1818		1848		1861	
	Propietaris	Terres ⁶	Propietaris	Terres	Propietaris	Terres
—20	75,93	53,7	76,87	27,45	78,44	30,45
20—100	22,47	30,43	21,26	58,37	20,46	58,33
+ 100	1,54	15,87	1,87	14,14	1,10	11,22

Quantitat exacta que representa cada percentatge de propietaris i terres a Salem

	1818		1848		1861	
	Propietaris	Terres	Propietaris	Terres	Propietaris	Terres
—20	98	1.053,08	123	788,36	142	839,36
20—100	29	596,74	34	1.676,38	37	1.607,85
+ 100	2	311,22	3	407	2	309,28
Total	129	1.961,02	160	2.871,99	181	2.756,48

Percentatges de propietaris i terres que té cada grup al Ràfol de Salem

	1851		1861	
	Propietaris	Terres	Propietaris	Terres
—20	73,74	20,51	77,07	21,77
20—100	21,22	40,47	18,25	38,21
+ 100	5,04	39,02	4,68	40,02

Quantitat exacta que representa cada percentatge de propietari i terres al Ràfol de Salem

	1851		1861	
	Propietaris	Terres	Propietaris	Terres
—20	132	903,95	148	859,84
20—100	38	1.783,68	35	1.509,16
+ 100	9	1.719,78	9	1.580,65
Total	179	4.407,41	192	3.949,65

Previament a qualsevol comentari cal tenir en compte que els forasters amb terres en aquests pobles també són inclosos dins d'aquestes xifres. Els forasters, encara que no exclusivament, sí en la seua major part, es troben dins del grup dels jornalers. Així els camperols jornalers veïns del poble encara devia ser una classe social més pauperitzada del que reflecteixen aquestes dades.

⁶ Com hem fet fins ara, les terres també les donem en fanecades als dos pobles.

A Salem entre 1818 i 1848 es produí una alteració substancial en la distribució de la propietat de la terra. Mentre en 1818 el grup social intermig és el segon en importància, ja l'any 1848 és el primer i, a més, a molta distància dels altres dos grups. Aquest augment no es va produir només, o fonamentalment, pel pas de terres dels jornalers a mans d'aquest grup de llauradors intermitjos o autosuficients. Els jornalers sols havien perdut entre aquestes dues dates 264,72 fanecades mentre que els camperols autosuficients n'havien augmentades 1.079,64 i la burgesia 95,78. Més aviat, cal explicar-ho per la roturació de noves terres. Un increment de terres cultivades que en 1848 és d'un 46,45% respecte de 1818, com ja hem vist en l'apartat anterior. I aquest procés serà controlat precisament per aquest grup social de camperols autosuficients, que augmentaran així les terres de la seua propietat. Assistirem per tant, a la consolidació d'aquest grup social entre la burgesia i el proletariat. La distribució de la propietat a Salem en 1861 té les mateixes característiques que en 1848. I per tant, és una confirmació que és aquesta distribució de la propietat de 1848 la que sembla configurar aquesta fase de creixement del segle XIX posterior a la crisi.

Al Ràfol de Salem, l'estructura de la distribució de la propietat de la terra té alguna diferència respecte de la de Salem. Als dos pobles els jornalers són els que menys terres controlen. Pel contrari, la burgesia al Ràfol està molt igualada en terres amb els camperols autosuficients i en 1861 estarà lleugerament per damunt. Tanmateix, els llauradors entre 20 i 100 fanecades com s'esdevé a Salem estan ben afermats als dos anys.

Des d'aquesta perspectiva, la reactivació econòmica de la segona meitat del segle XIX en tindrà en aquest grup de llauradors intermitjos un dels seus principals beneficiaris. I la distribució de la propietat al segle XIX anirà en línia d'una consolidació d'aquest grup social. Açò explicarà que els índexs de concentració de la propietat no siguen extremats. La transició de la burgesia al proletariat, aleshores, s'hi farà d'una forma més suau i progressiva. Açò, però, no ens ha de fer perdre de vista l'existència d'una massa àmplia de jornalers. Al Ràfol de Salem, en 1867, el 31'77% dels veïns són jornalers, mentre que el 29,69% eren propietaris⁷. És a dir, la comunitat camperola està penetrada per unes relacions de producció capitalistes, les quals, però, són compatibles amb l'existència d'un ampli grup de llauradors autosuficients.

L'explotació de la terra la feia directament el propietari, bé per mig de la seua força de treball o bé mitjançant la força de treball d'altres persones: els jornalers. L'arrendament de la terra era estrany: es limitava quasi exclusivament a aquelles terres que eren del senyor feudal, el Marqués de Bèlgida; l'arrendatari era la mateixa persona que tenia l'arrendament dels drets senyoriais. Al Ràfol de Salem, en 1861, hi havia en arrendament al voltant d'unes 150 fanecades. Aquestes eren propietat de l'Església Parroquial, de l'Hospital General de València i de tres forasters, de Xàtiva, Alzira i Agres.

⁷ Arxiu Municipal del Ràfol de Salem. (A.M.R.S.), Lligall de padrons d'habitants, 1848-1920. Sota el concepte de llauradors propietaris són inclosos tant la burgesia local agrària com els camperols autosuficients.

